

# Földes Klára

## Életrajz

*Földes Klára egyedül él a város központjában levő lakásában. A szobáiban nagy a rend. A falakon absztrakt festmények. Klára néni nagyon kedves hölgy. 83 éves, de sokkal fiatalabbnak látszik. A konyhában ültünk le beszélgetni. Ott melegebb volt, mint a lakás többi részében, és ez barátságosabbá tette beszélgetésünket. Szereti, ha meglátogatják, mert így van kivel beszélgetnie.*

Sajnos nem tudok semmit a dédnagyszüleimről. De emlékszem dolgokra a nagyszüleimmel kapcsolatban. Édesanyám szüleit Kohn Móricnak és Vilmának hívták, Nagyvárad mellett éltek, Váradlesen [Váradles – kisközség Bihar vm.-ban, 1910-ben kb. 900 főnyi lakossal. – A szerk.]. A nagymama, úgy tudom, Váradlesen született, a nagyapám nem tudom, ha ott született. Erről nincs semmilyen dokumentumom. Édesanyám szülei magyarul beszéltek, mert Nagyvárad az Osztrák-Magyar Monarchia része volt akkoriban. Az anyai nagyszüleim Nagyvárad mellől Sofronyára költöztek, ez egy kis falu Aradtól nem messze. Itt vendéglőféleségük volt, közel az állomáshoz. Móric nagyapám Sofronyán halt meg 1918-ban, de mivel ott nem volt zsidó temető, ezért Aradra vitték, és ott temették el. Vilma nagymamám ott maradt egy darabig Sofronyán. Három lányuk volt: Margit (az anyám), Erzsébet és Zseni. Mind Váradlesen születtek. Édesanyám, Kohn Margit, 1898-ban született. 8 évvel volt fiatalabb édesapámnál. Erzsébet Kürtösön [Kürtös Arad vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben is, 1920-ban is 8300 főnyi magyar, román és német ajkú lakossal. – A szerk.] élt. A férjét Stern Józsefnek hívták, textilüzlete volt és földje Nagyiratoson [Nagyiratos vagy Forraynagyiratos – Arad vm.-ben lévő község volt, 1910-ben 1400 főnyi lakossal. – A szerk.]. Két gyermekük volt: Márta és Károly. Mártának van egy orvos fia, aki nő és két gyereke van, Kölnben, Németországban élnek. Károly meghalt Segesvár mellett egy munkatáborban. Hegyeket robbantottak, s egy szikla zuhanás közben megváltoztatta az irányát, és órá zuhant. Ez az 1940-es években történt, a második világháború alatt. Édesanyám kisebbik testvére, Zseni Temesváron élt [Temesvár székhelye volt Temes vm. törvényhatósági és a temesi járás közhivatalainak; már a 20. század első évtizedeiben is számos gyár volt a városban (dohánygyár – 1600 munkást foglalkoztatott), vasúti műhely, 2 gépgyár, a harangöntőgyár, pénzszekrénygyár, cement- és mozaikgyár, több téglagyár, a majolika- és kályhagyár, gyapjúfonalgyár, 2 pamutfonó- és szövőgyár, 1 kötszövöttárugyár, kalapgyár, cipőgyár, kesztyűgyár, 3 gőzmalom, 1 cukorka- és csokoládégyár, sörgyár, 2 szeszgyár, 2 szilvóriumgyár, gyufa- és kocsikenőcsgyár, villanytelep, gázgyár, több nagy könyvnyomda stb. Dél-Magyarország forgalmi gócpontja volt (a vasutak 8 irányban ágaztak szét). Kereskedelmének fő cikkei: gabona, fa, ló, marha és ipari cikkek voltak. A hiteligényeket az Osztrák-Magyar Bank fiókja, 22 bank- és takarékpénztár és 4 szövetkezet elégítette ki. Lakosainak száma 1850 és 1910 között több mint négyszeresére, 17 700 főről 72 600 főre emelkedett (1925-ben 90 000 lakost számláltak össze.). 1910-ben a lakosok 44%-a német, 39%-a magyar, 10%-a román, 5%-a szerb ajkú volt. Hitfelekezet szerint az alábbi megoszlást mutatták: 67% római katolikus, 15% görög katolikus, 9% izraelita, 5% református, 2% evangélikus, 1% görögkeleti. – A szerk.]. Első férje pesti zsidó volt, Ungár Sándornak hívták, ő meghalt az első világháború után. Zseni második férje román volt, nem volt zsidó, Simedrea Vasilénak hívták. Két gyermeke volt: az első házasságából Anna, a második házasságából Titusz.

Édesanyám a vonaton ismerkedett meg édesapámmal, mindketten Kürtösre utaztak. Édesapám az Osztrák–Magyar hadsereg katonája volt [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában], édesanyám tisztviselőként dolgozott. Az édesapám, Grünbaum András 1890-ben született, Konyáron [Konyár Bihar vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 2752 fő lakossal. – A szerk.]. Édesapám is, édesanyám is Kereskedelmi Líceumot végzett [valószínűleg felső kereskedelmi iskoláról van szó; lásd: kereskedelmi iskolák]: édesanyám Aradon, édesapám Debrecenben. A szüleim magyarul beszéltek, de az édesapám ivritül is tudott. Édesapám harcolt az első világháborúban, de nem emlékszem, hol.

Az édesapám szülei Magyarországon éltek, egy Konyár nevű faluban, Debrecen környékén. A magyarországi nagyszüleim magyarul és jiddisül beszéltek, és nagyon vallásosak voltak. Grünbaum volt a nevük. Ismertem az apai nagyanyámat. Kicsi, sovány asszony volt, parókát viselt. Nagyon vallásos volt. Az apai nagyszüleimnek öt gyermekük volt, mind Konyáron születtek: egy lányuk, Aranka és négy fiúk volt: Márton, fogorvos, Pál, hivatalnok, Lajos, aki a szülei üzletét vezette, és édesapám, András.

Anyagilag jól álltak. Volt egy textilüzletük, mindennel, ami kell és földjük. Kukoricát és görögdinnyét termesztettek. Voltak alkalmazottjaik is, akik a földeket megmunkálták. Emlékszem, nagyanyámnak volt egy nagy udvara, ahol a kukoricát tartották. A görögdinnyék hatalmasnak tűntek nekem. 4-5 éves voltam akkor, és úgy játszottam, hogy lovagoltam rajtuk. Mivel közel laktunk a magyar határhoz, gyakran meglátogattuk Konyáron élő nagyszüleimet. Nem emlékszem, hogy lettek volna állataik, de mivel nagy háztartásuk volt, úgy gondolom, kellett legyenek csirkék és libák. A nagyanyámnak nagy, szép háza volt, két konyhával (az egyik télire, a másik nyárára). A házban 4 szoba volt, egy sorba építve, előttük egy hosszú, üveges tornáccal.

Valami másra is emlékszem Grünbaum nagymamámmal kapcsolatban. Volt neki egy nyári konyhája sütőkemencével. A kemence nagyon nagy volt, és mögötte volt egy külön hely, ahol egy nagy edényt tartottak, amiben a zsírt gyűjtötték a töpörtyű kiolvasztása után. Egy napon a tejesasztalnál ültem, egy csésze kakaót iszogatva. A másik, húsosasztalnál dolgozó nőt néztem, és észrevettem, hogy egyre a kemence mögötti edényhez járnak, és odaöntik a zsírt. Így hát én is vettem a csészémet, és beöntöttem a kakaót az edénybe. Aligha örült a nagymama, hogy nem lehetett már felhasználni a zsírt, ugyanis nagyon vallásos volt [lásd: étkezési törvények]. Túl kellett adjon rajta – valószínűleg a személyzetnek adta, akik hazavitték.

A család kóser volt, a férfiak minden nap eljártak a zsinagógába, és amikor nem mentek, elmondták otthon az imádságokat. A nők csak sábeszkor mentek zsinagógába. Megtartottak minden zsidó ünnepet [lásd: nagyünnepek]. Az édesapám szülei, a fivérei, a sógornői nagyon vallásosak voltak, a sógornők parókát viseltek.

A szüleim, miután 1919-ben összeházasodtak, Kürtösön éltek. Kürtös egy nagy, gazdag falu volt, később város lett belőle. Abban az időben Kürtösön a zsidó foglalkozások a szabóság és a kereskedelem voltak; [a zsidóknak] üzletük volt, földjük is volt, amit bér munkások dolgoztak meg. Egyiküknek szatócsboltja volt.

Én Aradon születtem, 1920. március 17-én. Volt egy fivérem, György, aki 5 évvel volt fiatalabb nálam, tehát ő 1925-ben született. [Csak szülni ment oda az anya, egyébként Kürtösön laktak. – A szerk.] Kürtösön, a háború előtt nem voltak anyagi gondjaink. Jól ment nekünk. Nem volt földünk,

de volt egy nagy házunk, benne az üzletünkkel. Textilüzlet volt, nyári és téli anyagokat, gombot, cérnát, zsebkendőt és a temetésekhez szükséges szemfedőt árultak. Édesanyámnak volt egy szolgálója a házban, Florica, az üzletben meg volt egy inasuk. A kürtösi házunk nagy, "U" alakú volt. Nem emlékszem, hány szobája volt, csak azt tudom, hogy hármat használtunk közülük. A többi szoba ki volt adva bérbe, három albérlőnk volt. A szüleim komfortosították a házat: volt folyó vizünk. Vizet pumpáltunk a kútból egy nagy tartályba, ami a padláson volt, és azt a vizet használtuk a konyhában és a fürdőszobában. Mi, gyerekek nagyon élveztük ezt csinálni. Fával fűtöttünk, öntöttvasból készült kályháink voltak. Volt egy nagy udvarunk is, és a veranda folytatásában egy kicsi kertünk. Az édesanyámé volt, ő gondozta. Nem voltak állataink.

Volt irodalom a házban, nem tudom, sok vagy kevés, mert csak vakáció idején voltam otthon, és ilyenkor együtt töltöttük az időt. A szüleim a helyi lapot olvasták, nem volt zsidó újság Kürtösön.

A piac mellett laktunk, a sarkon. A tér közepén állt a görögkeleti templom és a templom és az azt körülvevő házak között volt egy félkör alakú üres térség a piac számára. Kürtösön a piacnapok hétfőn és csütörtökön voltak. Nagyon gazdag piac volt a kürtösi, tejtermékekkel, tojással, majorsággal és egy mészárszékkal a templom mögött. Mi tejterméket, zöldséget és majorságot vettünk a piacon. A sakter kóser módon vágta le. A mészáros zsidó volt, de a hús, amit árult, nem volt kóser, mert csak néhány zsidó család élt Kürtösön.

Amikor 7 éves voltam [1927-ben], nagyanyám (édesanyám anyja) hozzánk költözött Sofronyáról Kürtösre. Akkor már a nagyapa rég meg volt halva. Édesanyám épp akkor esett át egy műtéten, és nagymama segíteni jött hozzánk, aztán ott maradt nálunk. Nagymama 5 lejjel szokott elküldeni minket a mészárszékbe, ezekkel a szavakkal: "Menj és vegyél húst, hogy estére borjúgulyást tudjak csinálni apádnak." Nem mentünk túl gyakran vásárolni. Nagymama szeretett vásárolni. Gondoskodott a háztartásról, amíg a szüleim az üzletben dolgoztak. Nem vásároltunk disznóhúst. Ősszel libát vettünk, miután megtöltöttük őket, a legfinomabb részeket savanyú sós vízbe tettük, és megfűstöltük. Így nagyon jól elálltak egész télen, tavaszig. Ugyanezt tettük a marhahússal. A fűstölt húst a kamrában tartottuk. Nagyon finom íze volt.

A zsidók elszórtan laktak Kürtösön, nem volt külön zsidó negyed. A zsidó hitközség tizenöt családból állt, ami azt jelentette, hogy elegendő voltunk ahhoz, hogy megtartsuk a szertartásokat a törvény szerint. A zsinagóga egy átalakított parasztházban volt, az egyik szoba a nők, a másik a férfiak számára. Nem erre a célra készült épület volt, de minden pénteken, szombaton és minden ünnepkor összegyűltek benne. Olyan kevesen voltunk, hogy nem volt rabbink vagy más elöljárónk. Édesapám volt a közösség vezetője. Édesapám nem volt vallásos ember, de tudott mindent [tradíciót]. Édesanyám gyertyákat gyújtott, de nem viselt parókát.

Emlékszem, hogyan ünnepeltük a Pészáhot. A legtöbbször az iskolai szünidő idejére esett, így együtt tölthettem a családdal. A máceszt [lásd: afikómen] a párnák közé rejtették el, és nekünk, gyerekeknek meg kellett találnunk és el kellett lopnunk őket. Mivel édesapám ismert minden szokást, ezt az ünnepet minden részletében megtartottuk [lásd még: széder].

Amire még emlékszem, hogy a Purimot sok tésztával ünnepeltük meg. Édesanyám porcelán tányérokra különféle tésztákat rendezett el, fehér szalvétával takarta le őket és elvittük őket a zsidó baráti családoknak. Sok selahmóneszt csináltunk mindig, ez egy diós és mákos tészta [Sláhmónesznak azt az ételajándékot (rendszerint persze süteményt) magát nevezik, amit

Purimkor küldenek a barátoknak, nem a sütemény fajtáját. – A szerk.].

A család többi tagjával ünnepek idején találkoztunk. Temesvári nagynéném, Eugénia [Zseni] nálunk szokta tölteni az ünnepeket. Édesanyám második lánytestvére, Erzsébet Kürtösre ment férjhez, és a két gyerekével, az unokatestvéreinkkel találkoztunk.

Nagyon jól egyeztünk a keresztény szomszédainkkal. Az ő lányaik nagyon jó barátnőim voltak. A szüleink is baráti viszonyban voltak. Jó viszonyban voltunk a görögkeleti pópával, Brădeannal is. Három lánya volt, akikkel sok időt töltöttem együtt.

Nem emlékszem, hogy megünnepeltük volna a születésnapomat, nem volt szokás ez nálunk. Még arra sem emlékszem, hogy valaha meg lettem volna híva valaki más születésnapra: sem a Brădean pópa lányaiéra, sem az Ardelean tanító lányáéra, akivel együtt jártam óvodától a kolozsvári érettségiig.

Kürtösön jártam óvodába, aztán állami iskolába jártam, mert nem volt zsidó iskola Kürtösön. Elemi iskolában a kedvenc tanítónőm Elvira Cioară volt. Ő volt a tanítónőm az első négy tanévben. A két kedvenc tantárgyam a nyelvtan és a matematika volt. Amíg Kürtösön laktunk, emlékszem, hogy egy tanár járt be az iskolába Aradról, és engem hegedülni tanított. Ez nagy segítségemre volt, amikor tanár lettem, mert az énekórákon tudtam hegedülni nekik.

Az elemi iskola elvégzése után a szüleim fizettek az iskoláztatásomért. Nem volt nagyon drága, bárki megengedhette magának. 12 évig jártam iskolába. Tehát az első négy elemi osztályt Kürtösön végeztem, aztán 8 évig tanítóképzőben tanultam, hogy tanítónő lehessenek. Az első évet Aradon végeztem. Mivel ott az iskolát bezárták, elhelyeztek Lugosra [lásd: Lugos (1920–1940)], ahol a második évet töltöttem. Aztán azt az iskolát is bezárták, és Kolozsvárra [Kolozsvár (1920–1940) – Város Romániában a Kis-Szamos mentén, Kolozs vármegye székhelye. 1919-ig és 1940–44 között a Magyar Királyság része. Fontos gazdasági, kereskedelmi, ipari, kulturális és oktatási központ, Erdély egyik legjelentősebb városa. Jelentős a bőr-, dohány-, fém-, textil- és agyagipara. Kolozsváron zajlott le 1918. december 22-én az a nagygyűlés, amelyen kijelentették, hogy az erdélyi magyarok továbbra is Magyarország keretei között kívánnak élni. Két nappal később a román hadsereg bevonult a városba. 1919-ben a Ferenc József Tudományegyetem elhagyni kényszerült Kolozsvárt (Szegedre tette át székhelyét), épületeit és felszerelését pedig kénytelen átadni az I. Ferdinánd királyról elnevezett román egyetemnek. A város a két világháború között az erdélyi magyar kultúra legfontosabb központja volt. Itt volt a székhelye az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, az Erdélyi Közművelődési Egyesületnek, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek, az Erdélyi Kárpát-Egyesületnek stb. Ugyancsak itt szerkesztették a legfontosabb magyar napilapokat is, az „Ellenzék”-et és a „Keleti Újság”-ot. 1930-ban 100 ezer lakosa volt (47 600 magyar, a többi pedig román, zsidó és német). – A szerk.] kerültem, ahol a következő 6 évet végeztem, és leérettségiztem.

Kolozsvárott bentlakásban laktam. A bentlakás olyan volt, mint a mesében. Saját konyhája volt. Minden étkezés olyan volt, mint egy kisebbfajta ünnep. Persze az étel nem volt kóser, mert az iskola nem zsidó iskola volt. A bentlakás nem volt olyan, mint a börtön. Ha voltak rokonaid vagy barátaid a városban, eljöhettek érted, és vasárnap délután, órák után kivihettek a városba, de szükség volt engedélyre a szülőktől. Az iskola jól vigyázott ránk. Volt egy keresztény ismerős család, amelyik ki szokott engem vinni, a Cucu család. Csak vakációk idejére mentem haza –

karácsonyra, húsvétra és nyáron.

Az iskola ugyanabban az épületben volt. A földszinten voltak az osztálytermeink, és az emeleten kaptak helyet a hálótermek és a tanulószobák. Két egyenruhánk volt. Mindennapi öltözetként fehér-fekete egyenruhát hordtunk. Amikor hangversenyre, színházba mentünk, vagy különböző ünnepélyes alkalmakon, fehér és világoskék blúzt és kék színű szoknyát és blézert viseltünk. A délutáni szünet alatt a nevelő elvitt minket kötelező sétára a városba – moziba mentünk, ha ment valami érdekes film, vagy színházba. Szerdán színházba, szombaton az Operába mentünk, a matinéra. Az osztálytársnőimmal nagyon jól egyeztem. Nem volt megkülönböztetés vallási alapon. A tanszemélyzet sem tett különbséget köztünk. Nem én voltam az egyedüli zsidó az iskolában. Volt még két zsidó iskolatársnőm, az egyik idősebb, a másik fiatalabb volt nálam. Az egyikük egy rabbi lánya volt.

Kedvenc tanárnóm az igazgatónő, Ioana Gábor, egy rendkívüli nő volt, a franciatanárnő, Jana Casian és az anatómia-tanárnő. Az anatómia-tanárnő csodálatosan tanított. Színes krétával olyan kifejező ábrákat rajzolt, hogy mindent megértett az ember, még csak nem is kellett otthon tanulni. Később különböző egyetemekre vittek bennünket, ahol előadásokat hallgathattunk. Emlékszem, az egyik előadás alkalmával egy professzor azt mondta: „A szeretet útja a gyomron vezet keresztül. Vigyáznunk kell arra, hogy az állatot jól tápláljuk.” Ezt a gondolatot tudományosan is kifejtette.

Emlékszem a vallásórákra. Valaki elvitt engem minden vasárnap. Később a rabbi kezdett bejárni az iskolába, és a tanáriban tartottuk a vallásórákat. A rabbi fiatal volt, nagyon jóképű, nős ember volt, és két gyereke volt. Miután meséltem róla az osztálytársnőimnek, mindig találtak különféle ürügyeket, hogy bejöjjenek a tanáriba vallásóra alatt, mindig kerestek valakit vagy valamit.

Az iskolának volt kápolnája. Néha elmentem oda. Az iskola kórusában is énekeltem. Alt hangom volt. Sokszor, főleg a húsvéti böjt idején, meghívtak énekelni a görögkeleti katedrálisba. Nagyon jó zenei hallásom van, és a tanárunk ragaszkodott hozzá, hogy ne hiányozzak, mert altot énekeltem, amit jóval nehezebb, mint a rendes dallamot énekelni.

Kolozsvári tartózkodásom alatt elvégeztem egy vöröskeresztesnővér-tanfolyamot. Elvittek a kórházba, ahol figyelhattunk és tanulhattunk dolgokat. Az oklevelem még mindig megvan.

1938-ban elkezdtem egy kéthónapos védelmi kurzust önkéntesként. Az első hónapot Tordán töltöttem. Mind elméleti, mind gyakorlati oktatásban volt részünk. Megtanultam lőfegyvert használni. Volt egy tiszt, aki a kiképzést végezte. Pitic volt a neve, egy átok volt. Nem fejezhettem be a kurzust, mert az első rész után zsidókat már nem engedtek részt venni, így hazaküldtek. Végigsírtam az utat Tordától hazáig.

A háború alatt, amíg Kürtösön éltünk, amikor elkezdődött Hitler uralma, sok bukovinai zsidó – aki azelőtt Németországba ment tanulni, és ott maradt –, most a Budapest – Kürtös – Arad útvonalon tért vissza, megpróbálva hazajutni Bukovinába. Mert nem voltak irataik, sem útlevelük, csupán a rajtuk levő ruhájuk volt, le kellett szállniuk a vonatról Kürtösön, mert Kürtös a román-magyar határon van. Édesapámnak, aki a zsidó hitközség vezetője volt akkoriban, sikerült kapcsolatba lépnie néhányan a határőrök közül, és ezek mindig, amikor újabb személy vagy csoport érkezett, értesítették apámat. A határőrök ezért jutalmat kaptak. Néhányan az utasok közül nálunk maradtak pár napot, alkalmuk volt megfürödni, átöltözni, és mi új ruhát vettünk nekik. Volt egy

ember, Guttman József nevű – tavalyl halt meg Izraelben –, aki segített apámnak, az utasokat Aradra vitte. A hitközség gondoskodott róluk, segítette őket a hazatérésben. Mindnyájan nagyon szegények voltak. Emlékszem, egyszer otthon voltam Kürtösön vakáción. 1938-ban vagy 1939-ben lehetett. Az egyik menekült, egy Sturm nevű, egy egyetemi tanár, akart adni nekem valamit emlékebe. Nem volt semmi más nála, csak egy konzervnyitó. Még most is használom azt a konzervnyitót, bár van nekem modernebb is.

Miután 1939-ben leérettségiztem, hazamentem Kürtösre. Nem dolgoztam tanítónőként Kürtösön. Nem dolgozhattam állami iskolában, mert a zsidókat akkor már kitiltották az állami intézményekből, annak ellenére, hogy állami, román nyelvű oklevelem volt [lásd: zsidótörvények Romániában]. A gyulafehérvári zsidó hitközségnek szüksége volt iskolájuk számára egy tanítónőre, ezért 1939. december 1-jén Gyulafehérvárra költöztem. [Gyulafehérvár (1920–1940) – Város Romániában, a Maros és az Ompoly összefolyásánál, Erdély déli részén. Alsó-Fehér vármegye székhelye. Az erdélyi római katolikus érsekség és több egyházi intézmény székhelye volt. 1919-ig Magyarországhoz tartozott, azóta Románia része. 1918. december 1-jén itt került sor a Romániával való egyesülést kimondó román nemzetgyűlésre. (Ma december 1-je Románia nemzeti ünnepe). Gyulafehérváron található a Batthyáneum, Erdély egyik legértékesebb könyvtára és kéziratgyűjteménye. 1920-ban 9600 lakosa volt (5200 román, 2000 magyar 530 német és 1700 zsidó). – A szerk.] 1942. augusztus 31-ig laktam Gyulafehérváron. A gyulafehérvári rabbi neve Kraus volt. Volt neki egy velem egykorú lánya. A zsidó közösség nagyon vallásos volt; még azt sem engedték meg, hogy szombatoként retikült hordjak [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ketten voltunk tanítók a zsidó iskolában. A másik egy magyar tanító volt, Gál. Ő a harmadikosokat és negyedikeseket tanította, én az elsősöket és a másodikosokat. A közösség nagy volt, és rendkívül gazdag. Voltak földbirtokosok is közöttük. Két és fél évig laktam Gyulafehérváron.

1941-ben egy új törvény arra kényszerítette a szüleimet, hogy Aradra költözzenek. Minden falun élő zsidónak városra kellett költöznie [lásd: zsidótörvények Romániában], és Arad volt a Kürtöshöz legközelebb fekvő város. 21-22 éves lehettem akkor. Emlékszem, hogy apámat behívták a városházára, és azt mondták neki, hogy két órán belül minden zsidónak el kell hagynia Kürtöst. A 11 órás vonattal mentek Aradra. Várta őket valaki a zsidó hitközségtől, és elvitte őket a zsidó iskola udvarára. Innen különböző családokhoz küldték őket. Természetesen, Vilma nagyanyám is velük tartott Aradra. Ő 1945-ben halt meg Aradon, mert már öreg volt. Ő is az aradi neológ zsidó temetőben van eltemetve, mint a nagyapám.

Nem látogathattam meg a szüleimet, mert a zsidók nem utazhattak, volt egy törvény, amit a legionáriusok adtak ki [lásd: legionárius mozgalom; zsidótörvények Romániában]. Egy napon kaptam egy iratot a tanfelügyelőségtől, melyben az állt, hogy három napon belül be kell mutassak a törvényszéken egy írásos bizonyítékot arról, hogy nem voltam soha elítélve. Mit csináljak, hiszen nem engedtek Aradra utazni? Ha nem hozom az iratot, az a veszély fenyegetett, hogy elveszítem az állásom. Elmentem a törvényszékre, hogy a főügyésszel beszéljek. Tudtam, hogyan néz ki: kicsi, sovány ember. Elmentem egyenesen hozzá, és azt mondtam neki: „Zsidó vagyok, ön is nagyon jól tudja, hogy nem utazhatok. Úgy gondolom, segíthetne rajtam azzal, ha kérne az aradi törvényszéktől egy iratot arról, hogy soha nem voltam elítélve. Ön ideadná nekem ezt az iratot, és ha bebizonyosodna, hogy nem mondok igazat, amikor azt állítom, hogy soha nem voltam elítélve, ön visszavonhatja.” Rám nézett, és megkérdezte. „Ez törvényes?” Azt válaszoltam: „Nem tudom, hogy törvényes-e, de emberséges!” Ideadta a szükséges iratot, és azután soha többet nem láttam.

Csak az ismeretségeimnek köszönhettem, hogy sikerült hazamennem a szüleimet meglátogatni. A Vasgárda uralmának [lásd: legionárius mozgalom] idején a törvények nagyon gyakran változtak. Egy időben a zsidók csak akkor utazhattak, ha rendelkeztek orvosi igazolással Fehér megye orvosától, miszerint az illető személynek orvosi vizsgálatokra volt szüksége, amiket az én esetemben csak Aradon lehet elvégezni. Így hát elmentem az orvoshoz – kicsi, tömzsi ember volt –, megmondtam, hogy zsidó vagyok, és haza akarok menni meglátogatni a szüleimet. Mondtam, nem szenvedek semmilyen betegségben, 21 éves vagyok, és nem tudom, milyen betegséget állapíthatna meg, mert egyetlen gondom, hogy hiányoznak a szüleim. Megvizsgált és azt mondta, másnap menjek vissza a titkárságra egy bélyeggel, mert ott fogom megkapni a szükséges iratot. Megkaptam az igazolványt, és hazamentem.

Azt hiszem, a szüleim beszéltek rólam az aradi hitközségnél, és hogy Aradra szeretnék költözni. Amikor valaki nyugdíjba vonult, idehoztak. Hét évig tanítottam az aradi zsidó iskolában, 1942–1948 között. Az ivrit ábécéskönyvből tanítottam, mert tanultam egy kicsit ivritül Gyulafehérváron. Az ábécéskönyv nagyon jó könyv volt, sok képpel; a gyerekek könnyen tanultak belőle. Sok gyerek (vagy 30-35) volt egy osztályban, sokan közülük ortodox zsidók voltak. Én voltam a legfiatalabb tanítónő. Nagyon szerettem ünnepélyeket rendezni. Az egyik ünnepélyünket az Állami Színházban tartottuk. A primadonnát Blum Katalinnak hívták, és a barátnőm volt, őtanította a tornát és a balettet az iskolában. A háború idején a németeknek szükségük volt az iskolára, és el kellett költözzünk abba az épületbe, ahol a hitközség irodája van. Az iskolát az 1948-as államosítási törvény [lásd: államosítás Romániában] értelmében bezárták, minden kisebbségi iskolát állami iskolává alakítottak. Áthelyeztek egy aradi állami iskolába, a Ghiba Birta Iskolába, ahol 30 évig dolgoztam, a nyugdíjazásomig, 1978-ig.

A második világháború alatt az élet nehéz volt. Senkit nem kényszerítettek Arad elhagyására, de a hitleristák néhány korlátozást bevezettek: zsidók nem mehettek be bizonyos cukrászdákba, vendéglőkbe, strandra. Édesapám nehezen talált munkát. Az inasunk Kürtösön maradt, gondoskodott az üzletünkről, és időről időre pénzt küldött nekünk. A görögkeleti pópa, Bradean és más falubeliek szintén hoztak nekünk tartalékokat.

A második világháború idején apai nagyanyámat, lányát és kettőt a fiai közül koncentrációs lágerbe vittek. [Földes Klára rokonságát, mivel magyar fennhatóság alatt lévő területen éltek, deportálták. Ő maga és családja, valamint azok a rokonok, akik Dél-Erdélyben laktak, megmenekültek a koncentrációs táboroktól. Lásd még: Zsidók Észak-és Dél-Erdélyben. – A szerk.] Nem tudom, Mártonnak hogyan sikerült megmenekülnie [A felesége nem zsidó volt, talán ezért. – A szerk.], de a két fiútestvére – Lajos és Pál – nem jött haza a koncentrációs táborból. Palit és a fiait Debrecenből vitték el a németek, aknásított hídra kellett felmenniük, de nem tudom, hogy hol. Jól volt aknásítva a híd, mert felrobbantak. Az egyik fiával együtt volt, mindketten meghaltak. Ez 1944-ben volt. A másik fia valahol máshol halt meg. A felesége, amikor megtudta, hogy mi történt velük, megtébolyodott és rövidesen rá meg is halt. Lajos ott maradt a családjával Konyáron, s a nagyanyámmal éltek, onnan deportálták őket. Nagyanyám visszatért, a menyével, Lajos feleségével, Bertával és annak négy gyermekével (két kislány és két fiú). Berta a nagymamát egy taligában vitte, de sajnos meghalt a hazafelé vezető úton, miután már Magyarországra értek, a háború végén, 1945-ben. Nem tudom, hol van eltemetve. Ezután Berta a gyermekeivel együtt kiment Izraelbe. Nagyon vallásos volt: parókát viselt, sábeszkor nem gyújtott tüzet vagy villanyt, nem beszélt telefonon, és gyalog ment a zsinagógába, pedig sokat kellett gyalogolnia. Az ő egész

családja nagyon vallásos volt. Berta egyik fia, Öcsi, az izraeli vám igazgatója volt egy ideig. Aranka, édesapám lánytestvére, aki már férjnél volt a háború előtt, és Mezőtúron lakott [Mezőtúr Jász-Nagykun-Szolnok vm.-i város, az 1930-as években 27 000 fő körül volt a lakosság lélekszáma. – A szerk.], visszajött a koncentrációs táborból, és kivándorolt Amerikába. Mártonék Pesten mellett éltek, magyar nő volt a felesége, aki a háború után halt meg, az 1950-es években. A halála után nem sokkal Márton a lányával együtt kiköltözött Izraelbe.

Férjemmel, Földes Andrással 1943-ban találkoztam, szilveszterkor. Aradon történt, egy barátnőmnél, akit Gyulafehérvárról ismertem. Már tanítónő voltam. Ő aradi volt. Három fiatalemberrel, akik testvérek voltak, mentem a szilveszteri mulatságra. Kettő közülük orvos volt, a harmadik mérnök. Ők is kitelepítettek voltak. Ők kísérték haza, de az volt az az este, amikor megismertem a jövőendőbeli férjem.

András Aradon született 1906-ban [Arad: Arad vm. székhelye, itt található a vármegye törvényhatósági hivatalai és az aradi járás közigazgatási hivatalai. Számos oktatási intézmény van a városban (görögkeleti püspöki hittudományi főiskola, kir. főgimnázium, áll. főreáliskola, állami felsőbb leányiskola, állami elemi és görögkeleti román elemi tanítóképző intézet, községi polgári fiú-és leányiskola, görögkeleti román polgári leányiskola, községi felső kereskedelmi iskola, állami fa-és fémipari szakiskola, kereskedelmi és iparos tanonciskola, konzervatórium, 22 mindennapi és 3 ismétlő elemi iskola, 7 kisdédóvó). Nagyobb iparvállalatai: Weitzer-féle vagon- és gépgyár, a vasúti javítóműhely, automobilgyár, fűrésztelep, 4 bútorgyár, a Széchenyi-gőzmalom és Neumann-féle gőzmalom, a Neumann-féle óriási szeszfinomító és élesztőgyár, szalmaanyaggyár, textilgyár, ecet- és likörgyár, gázgyár, könyvnyomdák stb. Kereskedelme a nyersterményeken (gabona, bor, fa) felül az ipar minden ágára kiterjed. A kereskedelem és ipar támogatására az Osztrák-Magyar Bank egyik legnagyobb fiókjintézete mellett 4 bank, 11 takarékpénztár és 37 szövetkezet és számos biztosítóintézet ügynöksége működik. Lakosainak száma 1869 és 1910 között közel megduplázódott, 32 700 főről 63 200 főre emelkedett (69% a magyar, 17% a román, 10% a német és 2% a szerb ajkúak aránya; a lakosok kb. 10-11%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez). – A szerk.], amikor Arad az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. Idősebb volt, mint én, és volt három fiútestvére. A szüleit Földes Teréznek és Adolfnak hívták, de ők meghaltak, mielőtt megismertem Andrást. Géza testvérével együtt egy építőanyag-raktár társtulajdonosa volt Aradon. A háború alatt úgy segítette András a zsidó közösséget, hogy ellátta őket koporsónak való fával. András egyik testvére, Gyula Temesváron élt, mérnök volt, egy német gyárnak, az AEG-nek dolgozott [Az AEG (Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft) világcég volt, amelyet 1883-ban alapított Emil Rathenau német mérnök. Erősáramú elektrotechnikai berendezéseket gyártott. – A szerk.]. Az volt a jó abban, amit csinált, hogy munkaadói megtartották a második világháború idején is. A másik testvére Béla volt, aki gyógyszerészként dolgozott Aradon. A magyar katonák ölték meg, amikor 1944-ben bejöttek Aradra. Nem menekült el, mert azt gondolta, a magyarok nem fogják bántani, hiszen budapesti egyetemen szerzett diplomát.

1946. március 17-én esküdtünk Andrással a neológ zsinagógában Aradon. A szertartás nélkülözött minden fényűzést, de a házasság 44 évig tartott. Háború volt, és mindenki gondokkal küzdött. Nem volt gyermekünk, bár szerettünk volna. Megtartottunk minden ünnepet, zsidót és keresztényt egyaránt, mert sok keresztény barátunk volt. A férjem nem volt nagyon vallásos, de eljártunk a zsinagógába ünnepekkor [lásd: nagyünnepek].

A kommunizmus idején nem lettem tagja a kommunista pártnak, pedig felkértek rá. Végeztem a munkámat mint tanítónő, és nem érdekelt a politika. Elégé el voltam foglalta: tanítottam, tisztán tartottam a házat, bevásároltam. Nagyon szerettem a nyarat, amikor minden szabadidőmet a strandon töltöttem.

Miután az építőanyag-raktárát elvették tőle, András tisztviselőként kezdett dolgozni ugyanannál a raktárnál. Drága András férjem 15 évvel ezelőtt [1987-ben] halt meg Aradon. A neológ zsidó temetőben van eltemetve.

György öcsém, miután befejezte a kürtösi elemi iskolát, az aradi német líceumba került. Édesanyám akarta, hogy megtanuljon németül. 1938-39 táján az osztályfőnök azt tanácsolta neki, vegye ki abból az iskolából a háború miatt, mert nem akarta, hogy később kitegyék. Egy nagyon jó asztalos befogadta inasnak. Aradon maradt a háború idején, és a háború után kiszökött Franciaországba egy barátjával, és elkezdett műbútorasztalosként dolgozni. Nagyon jó volt a szakmájában. Az antiszemitizmus miatt elhagyta Franciaországot, és Hollandiába ment. Ott dolgozott asztalosként, amikor valaki egy zsidó szervezettől megkérdezte tőle, nem akar-e Palesztinába menni. Repülővel vitték volna oda, de mint zsidó katonát. Én akkor már férjnél voltam. György felhívott és megkért, hívjam el a szüleinket (nekik akkoriban nem volt telefonjuk), hogy beszélhessen velük. Kiment Palesztinába, ahol részt vett a függetlenségi háborúban, a hatnapos háborúban és a Jom Kipur-i háborúban [lásd: 1973-as arab-izraeli háború]. Volt egy kis gyára Tel-Avivban. Izraelben egy volt gyulafehérvári diákomat vette feleségül, akit Klára Zsuzsannának hívtak. Egy kislányt fogadtak örökbe, egy unokatestvérünket, apánk testvérének, Mártonnak a lányát. Ő Izraelben él, orvos, van férje és két gyereke. György elég fiatalon halt meg [1978-ban], 53 éves korában, szívproblémák miatt. Zsuzsanna tavaly halt meg [2002-ben].

A szüleim nem költöztek vissza Kürtösre, bár a törvényt, ami megtiltotta a zsidók falun élését, eltörölték. Minden héten jártak ki Kürtösre eladni anyagokat. 1950-ben kimentek Izraelbe, édesapám ott halt meg 1951-ben, nem tudom pontosan, hol, de valahol Tel-Aviv közelében egy kis faluban. A halála után édesanyám egy ideig Nahariján élt az öcsémmel és a családjával. Süteményt sütött és eladta. 1989-ben halt meg Kirjat Jamban, néhány nappal a román forradalom előtt [lásd: az 1989-es romániai forradalom].

Minden ifjúkori zsidó barátom elment Romániából. Többségük Izraelbe ment. Új barátságokat kellett kössek. Két okból maradtam Romániában: először is, mert 29 éves koromban magas vérnyomást állapítottak meg nálam, és az izraeli klíma nem felelt volna meg az egészségi állapotomnak, másodsorban azért, mert nem tudok megtanulni egy idegen nyelvet. Nem tudva a nyelvet, ott nem taníthattam volna. 1969-ben jártam először Izraelben, utoljára 1988-ban, egy évvel férjem halála után. Izrael csodálatos ország.

Pészah előtt két hétig önkéntesként dolgozom a zsidó hitközség irodáján. Régebben öregeket látogattam, de most gondok vannak az egészségemmel. Szeretek olvasni regényeket, a zsidó újságunkat, a „Realitate Evreiască”-t [Zsidó Valóság]. Tévét nézek, majdnem minden hétfőn elmegyek a közösség klubjába, ahol találkozom a barátaimmal. Pénteken szeretek eljárni imádkozni.